

curât 49/9-11). Fahreddin er-Râzî, bu âyet-teki istihzanın (suhriyye) “insanın mümin kardeşine yüzeltici bir nazarla bakmaması, ona saygısız davranması, mevki ve itibarını küçümsemesi” anlamına geldiğini belirtir (*Mefâtihu'l-ğayb*, XXVIII, 112-113). Gazzâlî, bir kimseyi onun bulunmadığı yerde alaya almanın aynı zamanda gıybet kapsamına gireceğini, Kehf sûresinin 49. âyetinin tefsiriyle ilgili olarak Abdullah b. Abbas’tan nakledilen bir rivayete ve bazı hadislerle dayanarak insanlarla alay edip onları küçük düşürmenin, onlara üzüntü vermenin büyük günahlardan sayıldığını belirtir (*İhya’*, III, 131). Fahreddin er-Râzî ve Muhammed b. Abdülvehhâb gibi bazı âlimler de istihza büyük günahlar arasında göstermişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “şhr”, “hz’e” md.leri; *Lisânü'l-Arab*, “hz’e” md.; Wensinck, *el-Mu’cem*, “şhr”, “hz’e” md.leri; M. F. Abdül-bâkî, *el-Mu’cem*, “şhr”, “hz’e” md.leri; *Müsned*, IV, 37; Buhârî, “Tefsîr”, 5/12; İbn Mâce, “Tahâret”, 16; Taberî, *Câmî’u'l-beyân*, II, 183; Gazzâlî, *İhya’*, III, 131-132; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Beyrut 1411/1990, II, 62-64; III, 109; XXVIII, 112-113; Kurtubî, *el-Câmi’*, I, 225-227; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *eş-Şârimü'l-meslûl* (nşr. Muhammed b. Abdullah el-Halevânî – M. Kebîr Ahmed Şevderî), Beyrut 1417/1997, III, 969; Bedrüreşid Muhammed b. İsmâil, *Risâle fi elfâzi'l-küfr*, Süleymaniye Ktp., Nâfiz Paşa, nr. 265, vr. 366b; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id* (nşr. M. Adnân Dervîş), Beyrut 1411/1991, s. 258; Muhammed b. Abdülvehhâb, *Kitâbü'l-Kebâ'ir* (nşr. İsmâil el-Ensârî v.dğr., *Mû'elleftû Muhammed b. Abdülvehhâb: el-Akide ve'l-âdâbü'l-İslâmiyye* içinde), Riyad, ts., I, 39.

MUSTAFA ÇAÇIRICI

İSTİKAMET

(الاستقامة)

Kişinin her türlü aşırılıktan sakınarak doğruluk üzere bulunması anlamında ahlâk ve tasavvuf terimi.

Sözlükte “doğru, düzgün, dengeli, sabit ve kararlı olma” gibi anlamlara gelen kavim kökünden masdar olan **istikâmet** “doğruluk, dürüstlük, adalet, itidal, itaat, sadakat ve dürüstçe yaşama” mânalarında kullanılmaktadır (Dozy, II, 432). Arapça sözlüklerde istikamet kelimesiyle ilgili olarak genellikle “dinî ve ahlâkî hükümlere uygun bir hayat sürme, her türlü aşırılıktan sakınma, Allah’a itaat edip Hz. Muhammed’in sünnetine uyma” şeklinde özetlenebilecek açıklamalar yapılmıştır. Bazı âyet ve hadislerde geçen **kayyim** (**kayyime**) kelimesinin “istikamet” anlamında olduğu ifade edilmektedir. Bu-

na göre “ed-dînü'l-kayyim” (meselâ bk. et-Tevbe 9/36; Yûsuf 12/40; er-Rûm 30/30, 43) “herhangi bir eğrilik, yanlışlık içermeyen, haktan ayrı bir yönü bulunmayan doğru (müstakim) din”, “kütübün kayyime” tabiri de (el-Beyyine 98/3) “doğruyu yanlıştan ayıran hak (müstakim) kitaplar” mânasındadır (*Lisânü'l-Arab*, “kvm” md.; *Tâcü'l-arûs*, “kvm” md.). Râgib el-İsfahânî, istikamet kelimesinin düz bir çizgi gibi dosdoğru yol hakkında kullanıldığını ve bundan dolayı hak ve hakikat yoluna “sırât-ı müstakim” denildiğini ifade ettikten sonra istikamet insanla ilgili olarak “dosdoğru yol üzerinde sapmadan ilerleme” demek olduğunu belirtir (*el-Müfredât*, “kvm” md.). Bazı kaynaklarda istikamet, **i'vâc** ile (eğri bûğrû olma, yoldan sapma) birlikte ve bunun karşıtı olarak da kullanıldığı görülmektedir (meselâ bk. *et-Ta'rifât*, “el-İstikâme” md.; *Müsned*, III, 96; Tirmizî, “Zühd”, 61).

Kur’ân-ı Kerîm’de dokuz âyette istikamet masdarından fiiller yer almakta; ayrıca yirmi ikisi “sırât” (yol; meselâ bk. el-Fâtiha 1/6-7), ikisi “kıstâs” (ölçü; el-İsrâ 17/35; eş-Şuarâ 26/182), biri “hüdâ” (gidiş; el-Hac 22/67), biri de “tarîk” (yol; el-Ahkâf 46/30) kelimeleriyle birlikte olmak üzere yirmi altı âyette aynı kökten **müstakim** kelimesi geçmektedir. Hadislerde de hem istikamet kelimesi hem de aynı kökten fiil ve isimler yer almaktadır (Wensinck, *el-Mu’cem*, “kvm” md.). Bütün bunlarda kelimenin kökündeki “doğruluk, aşırılıklardan uzaklık, sebat ve kararlılık” anlamlarının korunduğu görülür. “Rabbimiz Allah’tır” dedikten sonra istikamet sahibi olanları övgüyle anan iki âyetteki (Fussilet 41/30; el-Ahkâf 46/13) istikamet kelimesi tefsir kitaplarında “samimi ve kararlı bir imanla hak ve hayır yolunda istikrarlı, dengeli bir hayat sürdürme” şeklinde açıklanmaktadır. Sahâbeden birinin Hz. Peygamber’den kendisine, başka bir öğüde ihtiyacı kalmayacak şekilde bir öğütte bulunmasını istemesi üzerine Resûl-i Ekrem ona, “Allah’a iman ettim de, sonra da dosdoğru ol!” demiştir (*Müsned*, III, 413; IV, 385; Müslim, “İmân”, 62). Bu âyet ve hadisteki istikamet kelimesinin öncelikle tevhid inancında kararlılığı ifade ettiği belirtilmektedir. Nitekim Taberî’nin zikrettiği bir rivayette Resûlullah bu âyeti okuduktan sonra, “Rabbimiz Allah’tır” diyerek iman eden insanların önemli bir bölümünün daha sonra küfre döndüğünü söylemiş, ardından da şöyle demiştir: “Her kim imanla ölürse işte o istikamet sahibi olanlardır.”

Fahreddin er-Râzî’nin tesbitine göre Fussilet sûresinin 41. âyetinin yorumuna dair değişik görüşler ileri sürülmüşse de âyetin, “Rabbimiz Allah’tır diyenler” bölümünün iman ve ikrarla, “istikamet sahibi olanlar” bölümünün de iyi ve güzel işlerle ilgili olduğunu düşünmek daha isabetlidir. Râzî, bu âyeti açıklarken insanın mânevî bakımdan yetkinlik kazanabilmesi için kesin bilgi ve iyi davranışa sahip olması gerektiği yolundaki yaygın anlayışı hatırlattıktan sonra bütün bilgilerin başında Allah’ı bilmenin (mârifetullah) geldiğini, şu halde söz konusu âyete göre insanın yetkinliğinin Hakk’ın zâtını tanıyıp O’nun yolunda bulunmaya, bu yolda iyilik etmeye bağlanış olduğunu belirtir. Bütün iyi davranışların vazgeçilmez şartı, ifrat ve tefrite sapmadan istikrarlı ve dengeli bir şekilde orta yolu takip etmektir. “Böylece sizi orta bir ümmet yaptık” (el-Bakara 2/143); “Bizi dosdoğru yola ilet” (el-Fâtiha 1/6) meâlindeki âyetlerde olduğu gibi bu âyetteki “istikamet sahibi olanlar” ifadesinde de bu husus dile getirilmiştir (*Mefâtihu'l-ğayb*, XXVII, 121-122; XXVIII, 12).

Grek kaynaklı felsefe kültürünün gelişmeye başladığı dönemlerden itibaren İslâm ahlâk kültüründe benimsenen “Fazileti iki aşırılığın ortasıdır” şeklindeki sözün de etkisiyle istikamet kavramının bütün ahlâkî davranışlara ölçü oluşturacak bir kapsam genişliğine ulaştığı görülmektedir. Buna göre istikamet sahibi insan bütün davranışlarında aşırılıklardan uzak kalan, dengeli ve ılımlı bir hayat tarzını kararlı bir biçimde sürdüren kimsedir. Ancak hayat boyunca her durumda istikamet çizgisinden sapmadan yaşamanın güçlüğü de kabul edilmiş ve bundan dolayı insanlardan mutlak bir istikametden ziyade imkân ölçüsünde istikamet sahibi olmalarını beklemenin daha gerçekçi olacağı düşünülmüştür. Gazzâlî, iki aşırılık arasındaki orta çizginin “kıldan ince kılıçtan keskin” olduğunu ifade ettikten sonra iki aşırılıktan birine sapmadan dosdoğru çizgide ilerlemenin neredeyse imkânsız olduğunu, bu sebeple Kur’ân-ı Kerîm’de (Meryem 19/71-72) sırât-ı müstakime yakınlığın kurtuluş için yeterli görüldüğünü belirtir ve şöyle der: “İstikamet zorluğundan dolayı her mümin kulun günde on yedi defa (beş vakit namazın farzlarında), ‘Bizi sırât-ı müstakime ilet!’ (el-Fâtiha 1/6) diyerek dua etmesi gerektiği ifade edilmiştir” (*İhya’*, III, 63-64).

Kaynaklarda yer alan bir rivayete göre (meselâ bk. a.g.e., III, 64; Nevevî, II,

9) Hz. Peygamber'in kendisini yaşlandırdığını belirttiği (Tirmizî, "Tefsîr", 56/6) ağır yükümlülüklerden biri de, "Sana emredildiği şekilde istikamet sahibi ol!" (Hûd 11/12) buyruğu olmuştur. Fahrreddin er-Râzî, bu emrin itikadî ve amelî hükümlerinin tamamını kapsadığına işaret ederek bu konularda her türlü aşırılıktan uzak bir şekilde yaşamının güçlüğüne dikkat çeker. Ona göre Resûl-i Ekrem'e, aynı zamanda İslâm dininin çok önemli bir ilkesinin ortaya konduğu bu âyetten daha ağır görev yükleyen başka bir âyet inmemiştir (*Mefâtihu'l-ğayb*, XVIII, 70-71). Şehâbeddin es-Sühreverdî, tasavvufî makamlardan geçmedikçe bu âyetle belirtilen istikamete ulaşmanın mümkün olmadığını söyler ('*Avârifü'l-ma'ârif*, s. 53).

En'âm sûresinde (6/151-153) Allah'a ortak koşmamak, ana babaya iyilik etmek, evlâtların canına kıymamak, kötülük ve iffetsizlikten uzak durmak, hayata saygılı olmak, yetim malına yaklaşmamak, ölçü ve tartıda dürüst olmak, doğru konuşmak, Allah'a verilen ahde vefa göstermek şeklindeki başlıca dinî ve ahlâkî ödevler sıralandıktan sonra bunun Allah'ın dosdoğru (müstakim) yolu olduğu, başka yollara sapmadan bu yolda yürümek gerektiği bildirilmektedir. Müfessirler buradaki istikamet kavramı hakkında, "İslâm dışı her türlü inançtan ve sünnete aykırı düşünce ve davranışlardan, bid'at ve hurafelerden uzak durarak Kur'an ve Sünnet hükümlerine göre yaşamak" anlamına gelecek şekilde açıklamalar yapmışlardır (meselâ bk. Kurtubî, VII, 135-142). İbn Hacer el-Askalânî'nin kanaatine göre istikamet kelimesinin bu âyetteki kullanımına dayanarak Huzeyfe b. Yemân kâfilere (hâfiz) sorumluluklarını hatırlatırken, "İstikamet sahibi olunuz, o zaman herkesten önde bulunursunuz; eğer sağa sola yalpalarsanız tam bir dalâlete saptınız demektir" şeklinde uyarıda bulunmuştur (Buhârî, "İ'tisâm", 2). Bu rivayettteki istikameti İbn Hacer "fiil ve terk olarak Allah'ın emrine sınıksız sarılmak" (*Fethu'l-bârî*, XXVIII, 15); Aynî, "Allah'ın kitabına ve Peygamber'in sünnetine sarılıp bunlardan kopmadan yaşamak" (*Ümdetü'l-kârî*, XX, 208) diye açıklamışlardır.

Ahlâk ve tasavvuf kitaplarında istikamet insanın bütün yükümlülüklerine riayet etmesi, yeme, içme, giyinme ve her türlü dinî-dünyevî konuda itidal çizgisini takip etmesi, görevlerini yaparak günahlardan uzak durması, dinin ve aklın irşadına göre ubûdiyyet yolunda ilerlemesi gibi değişik şekillerde açıklanmıştır (*et-Ta'rifât*, "el-İstikâme" md.; Tehânevî, II, 1227). Aynı kaynaklarda yapılan tasniflerden istikametinin dilin istikameti, hal ve hareketlerin istikameti, nefsin veya kalbin istikameti şeklinde başlıca üç çeşidin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel'in kaydettiği bir hadiste (*Müsned*, III, 198), kalp ve dil istikamette olmadan iman istikamette olamayacağı belirtilmektedir. Nefis istikamet sahibi olursa kişinin ahlâkını doğruluk ve dürüstlüğü yöneltir (Hakîm et-Tirmizî, s. 68, 78). Hal ve hareketleriyle istikamet sahibi olmayan bir kimsenin bütün gayretleri boşuna harcanmıştır. Ahlâkî nitelikleri ve huyları düzgün olmayan kişinin mânevî dünyasında gelişmesi, davranışlarının güzelleşmesi mümkün değildir. Bu sebeple Ebû Ali el-Cûcânî şöyle der: "Kerâmet derdine düşme, istikamet sahibi olmaya çalış; çünkü nefsin seni kerâmet talebine zorlarken rabbin senden istikamet beklemektedir" (Kuşeyrî, II, 440-441).

Gazzâlî, tasavvuf yolunun iki özelliği bulunduğunu belirterek bunları kulun Allah'a karşı istikamet sahibi olması, insanlarla ilişkisinde barışı gözetmesi şeklinde gösterir. Allah'a karşı istikamet sahibi olan kimse nefsinin Allah'ın buyruğuna adar; insanlarla barış içinde olan kişi, meşrû olduğu sürece insanların her talebini karşılamaya çalışır (*Eyyûhe'l-veled*, s. 42-43). İstikamet aynı zamanda insanın bütün eylemlerinin değerini belirleyen ahlâkî bir öz"dür. Çünkü iyilikler onunla mükemmellik kazanır ve onun ortadan kalkmasıyla bütün iyilikler kötülüğe dönüşür (Kuşeyrî, II, 442). Bazı sözde sûfiler, güya halkın gözünden düşüp eleştirilerine muhatap olmak ve bu suretle benliklerini yenmek (melâmet) maksadıyla dinî ve ahlâkî yükümlülükleri terketmeye kalkmışlarsa da bu anlayış ve tutumu küfür ve sapıklık sayan Hücuvîrî, "yaşamada istikamet melâmeti" dediği meşrû melâmeti, kişinin başkalarından gelen kınamalara aldırmaksızın görevlerini yerine getirmesi, dinî hükümlere uyması, amelilerine devam etmesi şeklinde açıklar (*Keşfü'l-mahcûb*, I, 261).

Muhyiddin İbnü'l-Arabî, ahlâkî hayatla ilgili istikamet kavramının yanında bir de ontolojik anlamda istikametten söz eder. Buna göre insanı uhrevî kurtuluşa götüren birinci mânadaki istikamet kısaca Hz. Muhammed'in yolunu izlemektir. Bizzat Resûlullah, bazı geometrik şekiller çize-

rek bu yolu açıklamış ve onun diğer peygamberlerin yollarıyla ilgisini göstermiş, ardından -hepsi de Allah'ın yolu olduğu için kendi yolunu onlardan ayırmak amacıyla- "İşte benim doğru yolum" diyerek onu istikamet kavramıyla nitelemiştir (İbn Mâce, "Muḥaddime", I). İbnü'l-Arabî'nin "mutlak istikamet" dediği ontolojik anlamdaki istikamet ise her varlığa sirayet eden ilâhî-kevnî bir sıfattır, diğer bir ifadeyle Allah'ın hikmetinin bütün evrendeki yansımasıdır. Buna göre bir şeyin istikameti o şeyin varlık veya yaratılış amacına uygunluğudur. Bu anlamdaki istikamet, bütün evreni kapsayan genel bir hikmeti ve dolayısıyla yasayı ve düzeni ifade eder. İbnü'l-Arabî, "Şüphesiz rabbim dosdoğru yoldadır" (Hûd 11/56) meâlindeki âyeti delil göstererek bizzat yüce Allah'ın evrenle ilişkisini de bu çerçevede açıklar. Çünkü Allah'ın fiilleri için eğrilikten, düzensizlikten söz edilemez. Ancak bazan istikamet eğrilik gibi görünebilir; zira bazı şeylerin istikameti dümdüz oluştunda değil işlevini yerine getirmesine uygun başka bir şekil alışındadır. Hz. Mûsâ, "Rabbimiz her şeye yaratılışını veren, sonra da doğru yolu gösterendir" (Tâhâ 20/50) derken her şeyin varlık yapısına uygun bir istikamete sahip olduğunu anlatmak istemiştir. Şu halde evrende sadece istikamet vardır (*el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye*, II, 216-217).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "kvm" md.; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, "kvm" md.; Lisânü'l-'Arab, "kvm" md.; *et-Ta'rifât*, "el-İstikâme" md.; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1227; Tâcü'l-'arûs, "kvm" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "kvm" md.; M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "kvm" md.; R. Dozy, *Supplément aux dictionnaire arabes*, Beyrouth 1968, II, 432; *Müsned*, III, 96, 198, 413; IV, 385; Buhârî, "İ'tisâm", 2; Müslim, "İmân", 62; İbn Mâce, "Muḥaddime", 1; Tirmizî, "Züh'd", 61, "Tefsîr", 56/6; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 114-115; Hakîm et-Tirmizî, *Ḥatmü'l-evliyyâ* s. 17; Osman İsmâil Yahyâ, Beyrut 1965, s. 68, 78; Hücuvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (İtr. İsmâil Abdülhâdî Kindî), Beyrut 1980, I, 261; II, 643-644; Kuşeyrî, *er-Risâle* (nşr. Abdülhalîm Mahmûd), Kahire 1385/1966, II, 440-442; Herevî, *Menâzil*, s. 17; Gazzâlî, *İhyâ*, III, 63-64; a.mlf., *Eyyûhe'l-veled*, Bağdad 1388/1968, s. 42-43; Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XVIII, 70-71; XXVII, 121-122; XXVIII, 12; Sühreverdî, '*Avârifü'l-ma'ârif* (Gazzâlî, *İhyâ*, V içinde), s. 53-54; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye*, Kahire, ts. (Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye), II, 216-219; Kurtubî, *el-Câmi*, VII, 135-142; Nevevî, *Şerhu Müslim*, II, 8-9; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikin*, Kahire 1403/1983, II, 108-116; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Sa'd), XXVIII, 15, 59-60; Aynî, '*Ümdetü'l-kârî*, Kahire 1392/1972, XX, 208; *el-el-Mu'cemü's-şâfi*, s. 940-944.

